

Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування

Костянтин Вітман,

кандидат історичних наук, доцент
Одеської національної юридичної академії

Етнонаціональна політика Естонії не є чимось винятковим у Балтійському регіоні. Вона, як і Латвія, вдалася до моделі етнонаціонального самозахисту, суть якої полягає у забезпеченні привілейованого становища титульного етносу через вибіркові умови набуття громадянства, мовну, кадрову політику [1].

Мовна політика Естонії яскраво демонструє дію моделі етнонаціонального захисту як прикладу напрацювання чітких критеріїв належності до спільноти, що ототожнюється з титульним етносом – естонцями, і передбачає формування держави однієї нації. Але нації політичної – саме завдяки тому, що в основу формування естонської нації покладено не етнічний, а мовний критерій. Офіційне завдання мовної політики – відновити вживання естонської мови в усіх сферах життєдіяльності, особливо в освіті та новітніх технологіях. Однак політичні механізми коригування соціолінгвістичної ситуації завжди впливають на етнонаціональний баланс та злагоду в суспільстві.

Корені цієї моделі етнонаціональної політики в цілому і мовної зокрема бачимо в історії Естонії переважно другої половини ХХ століття. Естонія як незалежна держава постала 21 лютого 1918 року після Жовтневої революції і проіснувала до 16 червня 1940 року – початку радянської окупації. Її етнічний склад до радянської анексії був досить таки етногетерогенним. Домінувала титульна нація – естонці; інші етнічні групи не перевищували 7,11 % від усього населення. Після відновлення естонської незалежності титульна нація становила 62 % населення. Більшість неестонського населення становили не етнічні та національні меншини, які проживали в Естонії до анексії, а росіяни та російськомовні громадяни СРСР, які мігрували до республіки. Естонці, як і латвійці, так і не стали частиною інтернаціональної радянської нації і увесь час плекали надію на відродження своєї держави і чинили пасивний опір політиці Радянського Союзу, що впроваджувалася на території Естонії.

А етнонаціональна політика СРСР якраз і полягала в тому, щоб зруйнувати естонців як окремішню націю. Протягом першої декади окупації „за тоталітарного правління Сталіна застосовувалися жорстокі методи для створення сприятливих соціальних і демографічних умов для винищення естонців та їх мови, а також залишків корінних меншин з метою заміщення їх російськомовним, вартим абсолютної довіри особовим складом” [2]. Ось так естонські підручники з історії та публіцистика тлумачать радянський період історії Естонії.

Необхідність подивитися на цей період „естонськими очима” абсолютно очевидна для неупередженого, порівняльного бачення не просто мовної політики держави, а етнонаціональної парадигми, яка полягає в коригуванні етнонаціональної палітри держави.

За радянських часів всі публічні сфери життя було русифіковано для того, щоб полегшити інтеграцію в естонське суспільство неестонських прибульців. Тому для того, щоб отримати роботу певного статусу, естонці мали вивчити російську мову. Російській мові було фактично надано статус другої державної мови (не як іноземної) в освіті, в деяких сферах державного життя вона стала першою. Знання ж місцевої мови російськомовні мігранти не вважали за потрібне, цим пояснюється низький рівень володіння нею (13 – 20 % серед неестонців). У прибульців не було жодних стимулів вивчати мову країни проживання, а тим більше шанувати її культуру. Зрозуміло, якщо естонцям відмовляли в етнічній належності, то іншим етносам Естонії, за винятком росіян, теж відмовлялося в етнічній належності та мовних правах. На додачу, після введення радянських збройних сил в Естонії почали масово з’являтися російські робітники і колгоспники, яких надсилав уряд СРСР через систему оргнабору. Таким чином, частка титульної нації постійно скорочувалася: якщо на початку радянської окупації вона становила 97,3 %, то у 1989 – лише 61,5 %. Одночасно з напливом прибульців розпочалися необоротні зміни мовної ієрархії [3]. Естонська мова витіснялася російською не тільки тому, що неестонці не бажали обтяжувати себе її вивченням, а й тому, що Естонія була безпосередньо підпорядкована Москві в банківській, військовій, транспортній, енергетичній сфері, статистиці тощо. А Москва ніколи не обтяжувала себе знанням локальних мов чи перекладами з них.

Спокуси мігрувати до Естонії з інших частин Радянського Союзу були досить потужними. Це кращі умови життя, організоване масове працевлаштування (нафтовидобувна галузь), привілейоване становище в певних галузях, де естонцям просто не довіряли – навігація, авіація (ризик саботажу), комунікації (державна таємниця). Деякі інституції та особливості їх функціонування були абсолютно новими в Естонії, тому не мали відповідників в естонській термінології і повністю обслуговувалися російською мовою. Наприклад, Держплан або КДБ. Вся

державна політика була пронизана ідеологічним наповненням з Москви, в якому не було нічого сприятливого для розвитку титульної нації. Тільки пригнічення. В результаті на початку 1980-х років естонці становили менше половини працевлаштованих в промисловості та комунікаціях Естонії.

Соціальний статус естонців знижувався, занепадала естонська мова, тоді як російська процвітала. І не тільки тому, що російська була обов'язковою та єдиною мовою міжнаціонального спілкування. В Естонії утворилося ціле російськомовне середовище, яке складалося з мереж заводів, інституцій та установ, що функціонувало паралельно з естонським соціолінгвістичним середовищем і охоплювало усі сфери життя людини, включно з дозвіллям, спальними районами, та забезпечувало освіту повного циклу та сервіс російською мовою. Це середовище постійно підживлювали масові вливання російськомовних мігрантів. В результаті штучно створене в Естонії російськомовне середовище дуже мало контактувало з естонцями, перешкоджаючи інтеграції соціуму.

Представники інших національностей та етносів активно асимілювалися російськомовним середовищем. До цієї категорії належали українці, білоруси, поляки, татари, євреї. Згідно з переписом 1989 року, серед згаданих національностей лише 40 % використовували рідну мову як першу, 52 % було русифіковано, лише 8 % перейшли до естономовного середовища. Частка осіб, які назвали російську мову рідною, становила 78,4 % серед євреїв, 67,1 % серед білорусів, 63,4 % серед поляків, 56,5 % серед німців, 54,5 % серед українців. Ситуація набувала катастрофічних обрисів.

Русифікаційна політика Радянського Союзу в державах Балтійського регіону здійснювалася на ідеологічному рівні. Її завданнями були:

- абсолютний російськомовний монолінгвізм для росіян, естонська мова, як і будь-яка інша локальна, вивчалася добровільно або формально (без уроків або навіть вчителів);
- білінгвізм для меншин і титульних націй з домінуванням та розширенням російськомовного середовища;
- асиміляція „третіх національностей” в російськомовне середовище, а відтак асиміляція російським етносом.

Безпосередньо в Естонії радянська мовна політика впроваджувалася через заохочення міграції. Іммігранти консолідувалися на базі саме російської мови такими засобами:

- створенням російськомовного автономного середовища, функціонування кого не передбачало знання естонської мови взагалі;
- переведенням найважливіших сфер життя з естонської на російську мову;
- ідеологічними преференціями та перевагами російської мови над

естонською.

Щоб протидіяти естономовному середовищу та інтеграції прибульців на базі естонської мови, використовувалися такі засоби:

- постійне розширення російської мови в сфері адміністрування та мас-медіа;
- масова русифікація всіх рівнів освіти.

Така мовна політика мала нищівні наслідки для титульної нації. Вже наприкінці 1980-х років естонське суспільство почало трансформуватися й чинити опір політиці Москви. Домінують націоналістичні тенденції. Власне, місцевий націоналізм поклав край всій радянській імперії. Естонія не стала винятком. Законодавці розуміли, що саме мовна політика є наріжним каменем відтворення етнічної палітри Естонії початку 1940-х років, оскільки саме вона стала механізмом її розмивання. Але завдання було не з простих. Пошук виваженої моделі етнонаціональної політики унеможлиблювався тим, що в Естонії існували дві мобілізовані етнолінгвістичні групи – естономовна і російськомовна. Обидві ідентифікували себе з більшістю і мали різні погляди на розвиток країни.

Естонія, як і інші балтійські держави, скористалася з переваг „перебудови” і пішла далі, ніж передбачала Москва, домігшись відновлення національного суверенітету і права на домінування в країні естонської мови і культури. Спочатку естонську мову було проголошено офіційною через внесення 1988 року поправки до Конституції Верховним Судом. Розпочалися заходи зі зміни мовної ієрархії та повернення естонській мові статусу єдиної державної.

У серпні 1990 року естонський уряд скасовує акти усіх рівнів, які дискримінують використання естонської мови, і вирішує створити орган підготовки закону про мову. 23 листопада було створено Національну мовну колегію (National Language Board). Цей орган відповідав за планування мовної політики, моніторив використання естонської мови як рідної і як другої. Головним завданням Національної мовної колегії було вироблення мовної політики та стратегій мовного планування, аналіз передумов прийняття закону про мову, нагляд за розробкою термінології тощо. Його діяльність ускладнювалася необхідністю дотримання прав людини тих осіб, які мали постраждати під час спланованої зміни мовної ієрархії. В Естонії спостерігалася конфронтація між двома мовними спільнотами, які ототожнювали себе з двома різними етносами. Титульна нація – естонці почувалася вповноваженою історією покласти край окупації та гнобленню, включаючи й мовне гноблення. Російськомовна громада не чекала такого повороту подій, отож виявилася неготовою зустріти жорсткі вимоги, пов'язані зі знанням мови, натуралізацією, працевлаштуванням, що з них випливали. Наслідок – зниження стандартів життя для тих росіян та російськомовних, що виявилися нездатними задовольнити ці вимоги країни проживання. Але відродження

титульної нації для естонців означало швидке відновлення всіх своїх прав, не лише політичного та економічного суверенітету, а й національної культурної самобутності.

Перший закон про мову було прийнято 1989 року. Цей закон мав на меті розпочати трансформаційний процес зміни мовної ієрархії в Естонії. І хоча він надавав естонській мові статусу єдиної державної, але здебільш обслуговував перехідний період до встановлення домінування титульної нації та її мови в державі. З точки зору політичної доцільності застосування закону 1989 року базувалося на принципі естони-російського білінгвізму, який вимагав від працівників певних професій знання як естонської, так і російської мови (у більшості випадків словникового запасу останньої обсягом 1000 слів вистачало). Закон про мову передбачав чотирирічний перехідний період для вивчення естонської мови і витіснення російської, він остаточно набрав сили 1993 року [4].

Закон був покликаний вирішити не лише мовну проблему, а й етнополітичну. А головною проблемою Естонії було катастрофічне зростання російськомовного монолінгвізму, низький статус естонської мови в багатьох сферах життя та в регіонах. Тому головними принципами закону про мову 1989 року були:

- принцип білінгвізму сфери послуг та державної сфери з правом клієнтів і споживачів обирати мову спілкування з одночасним впровадженням обмежень щодо одномовності працівників сфери послуг, що фактично стали обмеженнями для одномовних російськомовних жителів на той час, з точки зору кар'єри та вертикальної мобільності;

- мовний критерій замінив критерій етнічної належності у відтворенні титульного етносу. Законодавець поставив у центр національної ідентичності саме мову як запоруку національного відродження. Це послабило наголос на етнічності та запобігло створенню етнократичної держави. Тому законодавство та адміністрування впровадило не етнічні преференції, як твердять росіяни, а лінгвістичні. Щоб стати представником титульної нації достатньо належним чином оволодіти державною мовою, базовими законами та історією. Ці вимоги відкриті для кожного громадянина, тому вважаються в Естонії цілком демократичними;

- закон про мову мав більше декларативних положень, які ніколи не реалізовувалися у виписаному сценарії. Деякі положення не мали законодавчого застосування, оскільки суперечили принципу демократичності та загострювали міжетнічні стосунки. Закон був більше зорієнтований на майбутнє і давав російськомовній меншині час змиритися зі своїм меншинним становищем і оволодіти естонською мовою.

Водночас мовна політика мала на меті відновлення домінування титульного етносу через жорсткі мовні вимоги. Таким чином, мовна політика, що проводилася в Естонії на основі закону про мову 1989

року, задекларувала майбутню модель етнонаціонального розвитку країни. Жорсткі мовні вимоги при працевлаштуванні вказували російськомовній меншині на втрату домінуючого статусу в країні та необхідність переходити не лише в іншу мовну ієрархію, а й ієрархію етнічних взаємовідносин за принципом меншина – більшість, а не більшість – меншина. Крім того, закон про мову своїми положеннями призвів до перерозподілу влади між етнічними групами естонського суспільства. Росіяни та російськомовні особи почали втрачати привілейовані позиції в соціумі через невідповідність мовному критерію закону. Хоча закон про мову кардинально не змінив мовної ієрархії, він розпочав процес підвищення статусу естонців у порівнянні з російськомовним населенням. Закон про мову вивів естонську мову з меншинного статусу і надав їй державного статусу як мови влади та адміністрації, а пізніше й соціуму механізмами зовнішнього втручання в мовну ієрархію.

1995 року було ухвалено новий закон про мову. В першій його статті зазначено, що естонська мова – єдина державна. Будь-які інші мови, навіть мови історичних етнічних меншин, вважаються іноземними (ст. 2.) Це викликало бурю незадоволення російського етносу. Навіть попри те, що естонський закон про мову не такий жорсткий, як латвійський. Статті 8 і 10 закону про мову проголошують такі винятки: „В усному спілкуванні між працівниками органів державної влади та місцевого самоврядування, за недостатнього рівня володіння естонською мовою за взаємною згодою, припускається використання іноземної мови, якою володіють працівники” та „особа, що звертається до органів державної влади і місцевого самоврядування, має право отримати відповідь поряд з естонською мовою також мовою національної меншини, коли щонайменше половина постійних жителів адміністративної одиниці належать до цієї національної меншини”. Однак можливості використання інших мов суттєво обмежені.

Після прийняття досить жорсткого закону про громадянство більша частина представників нетитульної нації Естонії отримали статус негромадян, який позбавляє їх усіх політичних прав та суттєво обмежує економічні права. Лише особи, які були громадянами до анексії Естонії в 1940 році та їх нащадки визнавалися громадянами. Таких на момент здобуття незалежності було близько 62 %. Всі інші отримали право натуралізуватися. А головною передумовою натуралізації є володіння естонською мовою.

Уряд Естонії під тиском демократичних інституцій ЄС спростив мовний тест для аплікантів на естонське громадянство, вилучивши 10 % найскладніших запитань. Успіхи охочих здобути громадянство країни проживання зросли. Але, згідно з опитуваннями, 50 % - 70 % негромадян неспроможні, за їх власною оцінкою, виконати вимоги щодо знання

естонської мови. З іншого боку, 50 % - 60 % російськомовних негромадян хотіли б здобути естонське громадянство, якби мовні вимоги не були такими жорсткими [5]. Масових програм вивчення естонської мови протягом 1990-х років з належним фінансуванням не було, тому мовні вимоги гальмують процес натуралізації негромадян і досі. Негативом мовної політики можна назвати те, що увага більше приділялася короткостроковим перехідним програмам, тоді як довгострокові програми адаптації на зразок освітніх або інтеграційних залишилися поза увагою держави, що призвело до загострення міжетнічних стосунків між власне титульним етносом та російськомовним сегментом естонського суспільства і маргіналізації останнього.

Мовне законодавство не просто підвищило статус естонської мови, воно вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу, який володів мовою і замінив у владі представників російського етносу завдяки відповідності мовному критерію як головному при обійманні будь-якої посади.

Мовна політика мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців. Це не могло не викликати невдоволення в неестонців, які, тим більше, є негромадянами. В країні навіть виник спеціальний термін, який обслуговував зміну мовної ієрархії в суспільстві – „мовне планування”. Це планування, точніше – послідовна мовна політика, впроваджувалося через понад 400 законодавчих актів, Конституцію та безліч інших нормативних документів.

Найповніше завдання мовної політики Естонії відображені в Конституції. Національне будівництво Естонії як національної незалежної держави досить збалансоване в тексті Основного Закону. Воно здійснюється через впровадження естонської мови як офіційної (національної) мови, а також ієрархії та регулювання мов національних меншин. Конституція проголошує Естонію як національну державу (державу-націю), політично унітарну (ст. 2). Тобто, будь-які етнічні автономії, створення яких вимагала російськомовна меншина, є антиконституційними. На практиці дві головні характеристики національного будівництва, а саме – запровадження єдиної офіційної мови та ієрархізація мов меншин, призвели до запровадження Конституцією двох мовних режимів: естонський монолінгвізм на всій території Естонії; білінгвізм меншин зі знанням естонської мови поряд з рідною.

Крім того, Конституція передбачає впровадження функціонального режиму іноземної мови при потребі. Саме монолінгвістичний режим створювався за допомогою вимогливого та безкомпромісного мовного законодавства.

2000 року вносилися зміни до мовного законодавства, завдяки чому воно стало ще більш жорстким стосовно тих жителів країни, які

недостатньо мірою володіють естонською мовою. Представники всіх професій бізнес-середовища, сфери громадського обслуговування, органів влади мали підтвердити свій рівень володіння мовою. Фактично зміни законодавства негативно вплинули на права всіх працевлаштованих в Естонії, для кого естонська мова не є рідною – від обслуговуючого персоналу до професорів. Але естонські законодавці вважають, що вони в такий спосіб захищають більш фундаментальне право людини, витворюючи монологістичне середовище – право спілкуватися на всій території Естонії рідною мовою, запроваджене ст. 4 закону про мову. Саме для захисту цього права і створювалося естономовне середовище через встановлення чітких мовних зобов'язань перед усіма інституціями та окремими особами. Закон не містить розрізень щодо їх виконання для публічних та приватних юридичних осіб. Виконання мовних зобов'язань ст. 5 закону про мову (вимога знання та використання естонської мови) делегувалося до працівників державних інституцій та органів місцевого самоврядування у веденні справ з усіма іншими організаціями чи фізичними особами.

Єдине, в чому мовне законодавство пішло на поступки вимогам Євросоюзу, – впровадження єдиної європейської системи оцінювання рівня володіння естонською мовою. Згідно з нею рівень компетенції в естонській мові поділяється на три основні категорії:

- основний (базовий) рівень володіння (раніше поділявся на три рівні – А, В, С);
- середній рівень володіння (D);
- вищий рівень (раніше мав два рівні – Е, F).

Водночас на регіональному рівні для захисту мовних та етнічних меншин Естонії існують два двомовні режими. Територіальний двомовний режим прописаний в ст. 51(2) та ст. 52(2) Конституції, згідно з яким в адміністративних одиницях, де постійні жителі належать до етнічної меншини, всі мають право зажадати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування та їх чиновників давати відповіді на запити і звернення мовою етнічної меншини [6]. Місцеві органи влади можуть також використовувати мову більшості територіального утворення постійних жителів (а на національному рівні – етнічної або мовної меншини) у внутрішньому спілкуванні.

Щоправда, російська етнічна меншина так і не змогла скористатися цим положенням. Право ради органу місцевого самоврядування запропонувати іншу мову окрім естонської для внутрішнього вжитку та адміністрування спробували використати в містах Narva та Sillamae 1995 року. Однак уряд відхилив ці пропозиції з кількох причин. По-перше, жителі цих міст хоч і є росіянами за походженням, однак вони не становлять меншини згідно з ст. 2 закону про культурну автономію, оскільки не мають естонського громадянства. По-друге, не виконувалася

умова використання другої мови як додаткової; малося на увазі, що органи місцевого самоврядування повинні були вести роботу естонською, а вже потім вводити мову меншини. А оскільки до цього органи влади більше послуговувалися російською, а отже порушували пріоритет принципу створення естономовного середовища, а вже потім двомовного, то уряд відмовив їм.

Другий різновид двомовного режиму базується на культурній автономії. Ст. 50 Конституції гарантує етнічним меншинам „право з метою збереження їх національної культури формувати органи місцевого самоврядування згідно з порядком, встановленим Законом про культурну автономію національних меншин”. Цей закон було прийнято 1993 року як відповідник законів 1925 року. Тоді Ліга Націй визнала естонський закон взірцевим для впровадження культурної автономії для національних меншин. Нинішній закон дещо спрощений. Він визначає національними меншинами громадян Естонії, які: живуть на території Естонії; мають довготривалі та міцні зв'язки з Естонією; віддалені від естонського етносу за етнічними, культурними, релігійними характеристиками; вмотивовані збереженням їх культурних, мовних традицій на базі спільної ідентичності.

Офіційно було визнано, що культурну автономію національної меншини можуть встановлювати німці, росіяни, шведи, євреї та інші національні меншини, чисельність яких перевищує 3 тисячі осіб. Таким чином, закон про культурну автономію гарантує громадянам Естонії, які належать до національної меншини, утворювати власні культурні та освітні інституції, використовувати рідну мову в приватному та офіційному спілкуванні згідно з законом про мову. Негромадяни, які проживають в Естонії, мають право брати участь в діяльності культурних та освітніх інституцій національних меншин, але формувати культурну автономію не мають права. А це те, що найбільше турбує російськомовну меншину, яка й досі не натуралізувалася і не здобула прав громадян Естонії [7].

Таким чином, попри ліберальніший характер, ніж в Латвії, мовна політика Естонії є головною перешкодою інтеграції російськомовного населення до політичної нації естонців. Водночас мовний критерій замінив етнічний критерій, а оволодіти естонською мовою російськомовні жителі Естонії мають невід'ємне право, а отже й право інтегруватися в естонську націю і здобути права на культурну автономію для забезпечення своїх культурних та мовних прав як меншини. Інша справа, що вони тривалий час не могли, а дехто й досі не може призвичаїтися до свого меншинного статусу.

Та все ж мовна політика Естонії дала свої результати. Серед російськомовного населення зростає запит на естонську мову та освітні, кар'єрні перспективи, які вона дає, якщо не представникам

російськомовної меншини, то вже їх нащадкам. Бажання долучитися до стандартів життя, які зараз пропонує своїм громадянам Естонія в межах Європейського Союзу, інколи є вищим за етнічне невдоволення меншинним статусом або статусом негромадян.

Література:

1. **Tsilevich B.** Minority Rights in the Baltics. // <http://www.ssees.ac.uk/baltic.htm>
2. **Rannut M.** Language Policy in Estonia. - http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm04primavera-estiu/rannut1_6.htm
3. **Druviete, I.** Linguistic Human Rights in the Baltic States. - International Journal of the Sociology of Language no.127, - 1997. - 161 - 185 pp.
4. Language Law Of The Estonian Soviet Socialist Republic - http://www.minelres.lv/NationalLegislation/Estonia/Estonia_Language1989_English.htm
5. **Любарская Е.** Каким должно быть положение жителей Эстонии и Латвии, говорящих по-русски? - <http://lenta.ru/articles/2005/02/03/latvia/>
6. Estonia – Constitution - http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/en00000_.html
7. Language issues: Where does one observe language to be a problem in the country? - <http://www.us-english.org/foundation/research/olp/viewResearch.asp?CID=61&TID=3>